

БОСПОРСЬКІ ДОСЛІДЖЕННЯ Е.Р. фон ШТЕРНА

Проаналізовано наукові дослідження визначного вітчизняного археолога кінця XIX — початку XX ст. Е.Р. фон Штерна, присвячені старожитностям Боспорського царства.

Ключові слова: історія археології, персоналія, Е.Р. фон Штерн, Боспорське царство.

Останнім часом археологи все частіше звертаються до спеціального предметного дослідження історії своєї науки. Видано фундаментальні аналітичні праці як з історії археології загалом (приміром: Лебедев 1992; Платонова 2010; Клейн 2011), так і вивчення окремих археологічних пам'яток, регіонів, культур або певних періодів (приміром: Сапожников 2002; Тункина 2002; 2013; Зубарь 2009), а також з розвитку археології в певних наукових центрах, музеях та університетах (приміром: Тихонов 2003; Білас 2004; Баукова 2008; Пивоваров 2009; Охотников 2010; Ситник 2012). Така саморефлексія засвідчує не тільки певну зрілість археології та бажання продемонструвати її поступ, а й націлена на критичне осмислення пройденого шляху заради здолання та розв'язання певних проблем.

Серед дослідників класичних старожитностей, якими славилася вітчизняна історична наука кінця XIX — початку XX ст., був і талановитий вчений-антикознавець Ернест Романович фон Штерн (1859—1924).

Широкий науковій громадськості Е.Р. Штерн відомий, головню, як дослідник давньогрецького поселення на о. Березань. Саме він у 1904—1909 і 1913 рр. здійснив перші планомірні розкопки цієї пам'ятки (Кузьмищев 2012а). Але Е.Р. Штерну також належить пріоритет у дослідженні Акерманської фортеці й території біля неї (1900, 1903 і 1912 рр.), завдяки чому було обґрунтовано локалізацію в цьому місці античної Тіри. Фахівці з енеоліту цінують Е.Р. Штерна як одного з вчених, що стояв біля витоків дослідження трипільської культури. Адже саме він відкрив і досліджував у 1902—1903 рр. поселення Петрени в тодішній Бессарабії (Кузьмищев 2012, с. 140), що стало епонімним для однієї з локально-хронологічних груп цієї культури.

Але насправді спектр досліджень Е.Р. Штерна був набагато ширший. Вчений опублікував

понад 140 наукових праць різного характеру: історично-аналітичного, філологічного та археологічного. Останні були присвячені проблемам грецької колонізації Північного Причорномор'я, історії та культурі Ольвії, Херсонеса та Боспору Кімерійського. Мета цієї статті — детальніше розглянути внесок Е.Р. Штерна в дослідження античного Боспору.

Найвідомішою працею Е.Р. Штерна, пов'язаною з регіоном Боспорського царства, є його монографічне дослідження кераміки античної Феодосії за підсумками розкопок А.Л. Бертье-Делагарда (Штерн 1906). Його метою було показати історію античної Феодосії на основі її керамічного комплексу. В ній Е.Р. Штерн уперше звернув увагу дослідників на важливість такого археологічного джерела як масовий керамічний матеріал: *«Це висування на перший план і наголошення на керамічних знахідках не потребує подальшого виправдання: для кожного, хто розуміє, справа, звичайно, цілком очевидна, що вони є немов путівником у галузі культурно-історичних відносин віддалених епох, від яких дійшов до нас лише мізерний і випадковий переказ»* (Штерн 1906, с. 1).

Праці, прямо пов'язані з вивченням керченських старожитностей, були видані Е.Р. Штерном у 1895—1900 рр., тобто ще до початку його активної археологічної діяльності. Всього Е.Р. Штерн опублікував вісім робіт, тематично пов'язаних з Боспором, а також зробив чотири доповіді на засіданнях Одеського товариства історії та старожитностей.

Так, на засіданні 303 від 27 лютого 1897 р. він представив доповідь «Про золоті речі, знайдені навесні 1896»; на засіданні 312 від 2 жовтня 1898 р. виступив з доповідями «Про зміст розкопаної в 1896 році на Глинищі в Керчі могили і про наукове значення зроблених там знахідок», а також про «Два надгробки з Керчі, поставлені від імені релігійної громади в пам'ять покійних її членів». Четверта доповідь на засіданні 339 від 22 листопада 1901 р. зроб-

лена на тему «Про так званий храм Геркулеса в м. Керчі; за останніми розкопками д. чл. К.Е. Думберга».

Перші дві доповіді в переробленому та доповненому вигляді були опубліковані в Записках Одеського товариства історії та старожитностей (Штерн 1897; 1898), третя увійшла до складу публікації протоколів засідань Одеського товариства, а четверта так і не була надрукована.

Перша праця Е.Р. Штерна, тематично пов'язана з Боспором Кімерійським, мала назву «Знову знайдена лекана з Керчі із зображенням Діонісова тіаса» (Штерн 1895). Йшлося про знахідку червонофігурної лекани, а заодно — про призначення таких зразків посуду. На думку вченого, лекани використовували жінки, і вони призначалися для зберігання ароматичної рідини (Штерн 1895, с. 19–20). Далі Е.Р. Штерн описав художні сюжети, представлені на лекані, розглянув особливості діонісійського культу в контексті його впливу на античне мистецтво, навів аналогії та дослідив особливості різноманітних зображень Діоніса у вазописі. За стилем вазопису Е.Р. Штерн відніс керченську лекану до останньої чверті V ст. до н. е. (Штерн 1885, с. 60; див. також: Жебелев 1901, с. 96).

Вже в цій статті виявилися такі особливості наукового таланту Е.Р. Штерна як націленість на комплексне та ретельне дослідження артефакта, а також його тверде переконання, що археолог не повинен публікувати лише «сирій» матеріал, натомість зобов'язаний включити його в широке коло культурної історії, не тільки опублікувати знахідку, а й вказати її місце в загальноісторичному процесі, вказати аналогії, аби, за влучним висловом одного з перших дослідників наукової спадщини Е.Р. Штерна — Д.П. Шестакова, «*одиничне дослідження зробити дослідженням груповим*» (Шестаков 1925, с. 149).

Це кредо демонструє наступна стаття Е.Р. Штерна — «Розписна ваза із Керчі», що вводила до наукового обігу червонофігурну пеліку, придбану в 1894 р. Одеським товариством історії та старожитностей. Дослідник здійснив порівняльний аналіз фігур, які прикрашали пеліку, приділивши особливу увагу центральному сюжету малюнка — Гераклу, що відпочиває, та Афіні, яка сидить навпроти нього. Проаналізувавши особливості вазопису, Е.Р. Штерн визнав за можливе датувати пеліку другою половиною IV ст. до н. е. Заодно він здійснив широкий ретроспективний огляд

античного вазопису з аналогічними сюжетами та дійшов висновку, що керченська пеліка демонструє *«тільки повторення вже відомих типів і не вносить, що стосується композиції, нічого істотно нового в розробку сюжету»* (Штерн 1896, с. 104). На доказ цього Е.Р. Штерн навів аналогії — пеліку з Берлінського музею, де зображений аналогічний сюжет і показані ті само «герої» — Геракл, Афіна, Ніка, Геба, Іолай, хоча розміщені фігури інакше, різняться і їхні атрибути, а іноді й зовнішність персонажів. Схожість не тільки композиції, але й поза персонажів призвела Е.Р. Штерна до висновку, що *«грецькі живописці-керамісти працювали за... зразками та шаблонами, що ходили по руках у їхніх майстернях. Від художніх і розумових здібностей окремих вазописців залежала індивідуалізація та більш-менш вдалий підбір і композиція цих типів»* (Штерн 1896, с. 108).

Улітку 1896 р. в Керчі, на так зв. Глинищі, грабіжники розкопали склеп з парним (чоловічим і жіночим) похованням. Щойно Е.Р. Штерн дізнався про це, він звернувся до В.В. Шкорпила з проханням зібрати максимально докладні відомості про конструкцію склепу та знайдені там речі. Саме завдяки енергійності останнього, було з'ясовано, які знахідки походили із склепу, та що ті речі, незабаром запропоновані Одеському товариству якимось Єрмолаєм Запорізьким, становлять повний комплекс супроводу поховань (Штерн 1897, с. 1–2). Е.Р. Штерн наполог на негайній купівлі цих предметів.

У 1897 р. на підставі раніше зробленої доповіді Е.Р. Штерн опублікував статтю «До питання про походження «готського стилю» предметів ювелірного мистецтва». Таким чином він увів до наукового обігу деякі знахідки із вказаного склепу. Унікальність їх полягала в тому, що вони походили з одного комплексу та були досить численні — туди входили меч із золотим руків'ям і пластина від оздоблення його піхов, золоті бляхи, пряжки та персні з дорогітніми каменями, золота діадема з відбитком монети імператорського Риму та ін. Детально проаналізувавши інвентар поховання, зокрема відбиток монети Максиміана Геркулія (285–305) на золотій діадемі, Е.Р. Штерн датував поховання 293–311 рр.

Після ґрунтового історичного екскурсу до пізньоантичної історії Боспору, вчений дійшов висновку, що в склепі була похована грецька сімейна пара, а знахідки з нього не можуть бути витворами готських майстрів, оскільки *«важко припустити, щоб народ, який прийшов з пів-*

ночі, міг мати таку досконалу та своєрідну техніку обробки благородних металів. Навпаки, цей сприйнятливий до культури народ саме тут, на півдні, познайомився з високорозвиненою ювелірною майстерністю, з промислом металургії ..., засвоївши собі цей спосіб праці..., готи поширили здобуті тут, на півдні, знання далі та лишали сліди своєї майстерності всюди на довгому шляху своїх мандрівок. Але зачатки й джерело т. зв. «готського стилю» ми повинні шукати в грецькому художньому ремеслі Малої Азії та Боспору» (Штерн 1897, с. 14—15; див. також: Жебелев 1901, с. 105).

Введенню в науковий обіг усього комплексу із вказаного поховання була присвячена наступна робота Е.Р. Штерна — «Вміст гробниці, розкопаної в 1896 році в Керчі». Вчений максимально детально, як для свого часу, описав знахідки та приділив увагу навіть, на перший погляд, не дуже істотним деталям. Зразковим у цьому сенсі є те, як докладно й ретельно він дослідив металевий замок від дерев'яної скрині, яка не збереглася, вник у найдрібніші тонкощі його конструкції, навів аналогії йому та забарвив дослідження широким екскурсом в історію такого типу замків (Штерн 1898, с. 274—278).

Наприкінці публікації, дослідивши всі знахідки з цього комплексу, Е.Р. Штерн задається запитанням: «чи можна визначити, до якого періоду відноситься цей склеп, і чи можна встановити, представнику якого народу він належить?». Далі він писав: «Але, може бути, постановку такого питання взагалі сприймуть недоречною, оскільки між відкритими в нашій гробниці знахідками відсутні... монети, фібули та розписні вази... чи не краще, скажуть, за такого стану... утриматися від усіляких... припущень в історичній області та задовольнитися лише оприлюдненням матеріалу». Вихід з цієї ситуації Е.Р. Штерн окреслив так: «Я не заперечую певної обґрунтованості такого погляду..., але мені, проте, здається, що кожен археолог, перш ніж задовольнятися цією службовою роллю простого реєстратора, повинен ставити собі запитання, чи не можна з предмета його дослідження вивести якогось історичного висновку; і навіть у тому разі, якщо його пошуки в цьому сенсі дадуть негативний результат, сама постановка цього питання та спроба його вирішення не позбавлені наукового значення» (Штерн 1898, с. 283—284). Відхід від основної теми публікації Е.Р. Штерн пояснював тим, що, з його погляду, «пора висловитися проти вельми розповсюдженого в багатьох з нинішніх археологів способу підносити вченій публіці принципово сирі «матеріали» навіть там, де за належної обробки цих матері-

алів власне історичне завдання археології могло б бути виконане» (Штерн 1898, с. 284).

На завершення публікації матеріалу із склепу, Е.Р. Штерн припустив, що ця керченська гробниця була зведена на початку нашої ери, а поховані в ній все ж належали до хоч і дуже еллінізованого, але варварського населення, що пояснювало, чому в похованні, з одного боку, були по-справжньому глибоко художні речі, а, з іншого, — безліч золотих виробів, багатий кінський набір, але водночас і певний несмак, приміром, поєднання на скрині «витонченого срібного замка з товстими грубо полагодженими мідними лямками» (Штерн 1898, с. 291).

У публікації 1900 р. «Два надгробки з Керчі, встановлені від імені релігійної громади в пам'ять покійних її членів» Е.Р. Штерн довів, що перше з них було поставлене в пам'ять члена «релігійної громади» Стратоніка, сина Токонна, а друге — на честь якоїсь невідомої особи, та датував обидва надгробки II—III ст. (Штерн 1900а; див. також: Жебелев 1901, с. 104).

У тому ж номері Записок Одеського товариства історії та старожитностей вийшли ще три праці Е.Р. Штерна: «Значення керамічних знахідок на півдні Росії для з'ясування культурної історії Чорноморської колонізації» (Штерн 1900в), «Античний глазурований посуд з півдня Росії» (Штерн 1900) і «Дві аттичні вази строгого червонофігурного стилю, які зберігаються в Одеському музеї» (Штерн 1900б). У перших двох публікаціях, у числі іншого археологічного матеріалу, розглядаються й знахідки з території Боспору Кімерійського. Приміром, серед глазурованої кераміки детально описано кубок (за термінологією Е.Р. Штерна, миска) з рельєфним зображенням, що походив з грабіжницьких розкопок у Керчі (Штерн 1900). Уважно вивчивши композицію на цій знахідці, Е.Р. Штерн дійшов висновку, що невідомий александрійський майстер I ст. н. е. спочатку створив ескіз кубка зі сценою з життя рибалок, але потім, зважаючи на смаки населення Північного Причорномор'я, додав до вже готової жанрової сцени фігуру Іфігенії та, зрештою, перетворив її в сюжет «повернення Іфігенії з Тавриди» (Штерн 1900, с. 43—44; див. також: Жебелев 1901, с. 99).

У публікації «Дві аттичні вази строгого червонофігурного стилю, які зберігаються в Одеському музеї» дослідник розглянув дві посудини. Перша — червонофігурний кілік, куплений Одеським музеєм у Керчі. На ньому зображена сцена зустрічі Єлени та Менелая після розгрому Трої. Е.Р. Штерн детально дослідив

сюжет розпису, зокрема відомості античних авторів, що оповідають про цей епізод Троянської війни, широко залучив аналогії. Провівши таку глибоку комплексну наукову роботу, Е.Р. Штерн дійшов висновку, що в VI—V ст. до н. е. в давньогрецькому вазописі побутувало три схеми зображення зустрічі Менелая та Єлени після падіння Трої, одна з яких відображена на керченському кіліку. У підсумку Е.Р. Штерн на підставі аналогій відніс кілік до робіт майстра Амасіса II (Штерн 1900б, с. 92; див також: Жебелев 1901, с. 98).

Підводячи підсумки, наголосимо, що в дослідженнях боспорських старожитностей повною мірою проявилася виняткова увага Е.Р. Штерна до деталей, вдале поєднання археологічного, історичного та мистецтвознавчого аспектів дослідження (Флоров 2001, с. 49), що перетворювало знахідку в науковий факт, сповнений різнобічної інформації, уможливило перейти від одиничного до загального.

Йому вдалося не тільки переглянути низку старих датувань, а й націлити археологів на принципово нові способи дослідження джерел.

Саме в процесі роботи над боспорськими старожитностями Е.Р. Штерн дійшов висновку, що античні вазописці у виробництві масової продукції користувалися, з одного боку, шаблонами, а, з іншого, перероблювали сюжет на догоду смакам замовників і покупців. Та попри це навіть на периферії античного світу досить часто трапляються художні вироби високого зразка, які імпортували із різних центрів античного світу.

Зрозуміло, що нині, через понад сто років з часу виходу праць вченого, не всі його гіпотези, інтерпретації та оцінки витримали перевірку часом, але багато чого з того, що Е.Р. Штерн зробив, досі лишається в активному аналітичному фонді нашої вітчизняної науки, зокрема й здійснені ним дослідження боспорських старожитностей.

- Баукова А.Ю. Науково-дослідна діяльність Керченського історико-археологічного музею (1922—1988 рр.): археологічний аспект. Автореф. дис. ... канд. істор. наук. — К., 2008.
- Білас Н.М. Археологічна наука у Львівському університеті (друга половина XIX — 30-і роки XX ст.). Автореф. дис. ... канд. істор. наук. — К., 2004.
- Дложевський С.С. Ернест Романович Штерн [Некролог] // ВОКК при ВУАН. — Одеса, 1925. — Ч. 2/3. — С. 100—101.
- Жебелев С.А. Отзыв о трудах Э.Р. фон Штерна, посвященных классическим древностям Южной России // ЗООИД. — 1901. — 23. — С. 95—112.
- Зубарь В.М. Летопись археологических исследований Херсонеса-Херсона и его округа (1914—2005 гг.). — Симферополь, 2009 (МАИЭТ. Supplementum 6).
- Клейн Л.С. История археологической мысли. — СПб., 2011. — Т. I, II.
- Кузьмищев А.Г. Археологические исследования Э.Р. фон Штерна: Березань, Тира, Петрены // Археологія і давня історія України. — К., 2012. — 9. — С. 139—147.
- Кузьмищев А.Г. Березань в археологических исследованиях Э.Р. фон Штерна // БИ. — 2012а. — XXVI. — С. 433—461.
- Лебедев Г.С. История отечественной археологии. 1700—1917 гг. — СПб., 1992.
- Охотников С.Б. Археология в Одессе. — Одесса, 2010.
- Пивоваров С.В. Розвиток археологічної науки в Чернівецькому університеті (друга половина XIX ст. — 2004 р.) // Vita Antiqua. — 2009. — № 7/8. — С. 34—37.
- Платонова Н.И. История археологической мысли в России: вторая половина XIX — первая треть XX века. — СПб., 2010.
- Сапожников И.В. Очерки истории исследований Ольвии и Березани: до начала XIX ст. от Р. X. // Stratum plus. — 2001/2002. — № 3. — С. 452—461.
- Ситник О. Археологічна наука у Львові: перша половина XX століття. — Львів, 2012.
- Тихонов И.Л. Археология в Санкт-Петербургском университете. Историографические очерки. — СПб., 2003.
- Тункина И.В. Русская наука о классических древностях юга России (XVIII — середина XIX в.). — СПб., 2002.
- Тункина И.В. «В поисках человека»: современные проблемы истории отечественной археологии // Monumentum Gregorianum. Сборник статей памяти академика Г.М. Бонгард-Левина. — М., 2013. — С. 500—514.
- Фролов Э.Д. Немецкий профессор в русском университете: Эрнест Романович фон-Штерн (1859—1924 гг.) // Сб. статей в честь 70-летия Г.Л. Курбатова. — СПб., 2001. — С. 29—58.
- Шестаков Д.П. Научная деятельность Э.Р. Штерна // Известия общества археологии, истории и этнографии при Казанском государственном университете. — Казань, 1925. — Т. 33. — Вып. 1. — С. 147—151.
- Штерн Э.Р. Вновь найденная лекана из Керчи с изображением Дионисова тиаса. // ЗООИД. — 1895. — 18. — С. 19—64.

- Штерн Э.Р.* Расписная ваза из Керчи // ЗООИД. — 1896. — **19**. — С. 94—109.
- Штерн Э.Р.* К вопросу о происхождении «готского стиля» предметов ювелирного искусства (археологические заметки по поводу золотых вещей, найденных в Керчи летом 1896 года) // ЗООИД. — 1897. — **20**. — С. 1—15.
- Штерн Э.Р.* Содержание гробницы, раскопанной в 1896 году в Керчи // ЗООИД. — 1898. — **21**. — С. 271—292.
- Штерн Э.Р.* Античная глазированная посуда с юга России // ЗООИД. — 1900. — **22**. — С. 22—56.
- Штерн Э.Р.* Два надгробия из Керчи, поставленные от имени религиозного общества в память усопших их членов // ЗООИД. — 1900а. — **22**. — С. 128—132 (Протокол 320 заседания).
- Штерн Э.Р.* Две хранящиеся в Одесском музее аттические вазы строгого краснофигурного стиля // ЗООИД. — 1900б. — **22**. — С. 73—100.
- Штерн Э.Р.* Значение керамических находок на юге России для выяснения культурной истории Черноморской колонизации // ЗООИД. — 1900в. — **22**. — С. 1—21.
- Штерн Э.Р.* Феодосия и ее керамика. — Одесса, 1906 (Музей Одесского общества истории и древностей. — III).
- Karo G. Ernst von Stern* // Biographisches Jahrbuch für die Altertumswissenschaft. — Leipzig, 1925. — S. 96—103 (Упорядник W. Göber).
- Προλεγμεντα. Сб. статей на честь Е.Р. ф. Штерна. — Одесса, 1912. — С. 9—22.

Надійшла 02.06.2014

А.Г. Кузьмищев

БОСПОРСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ Э.Р. фон ШТЕРНА

Рассмотрены научные разработки Эрнеста Романовича фон Штерна по истории и культуре Боспорского царства. В истории археологии он представляет яркий образец ученого, с именем которого связано не только открытие и исследование новых памятников и явлений древности. Ученый выдвинул новые идеи, новые подходы к осмыслению и интерпретации археологических источников.

Здесь обращено внимание на некоторые аспекты истории и культуры Боспорского царства, которые привлекли внимание Э.Р. Штерна. В частности, изучая керамику Феодосии, он первый понял значение этого массового материала для изучения «отдаленных эпох».

В других работах Э.Р. Штерна, посвященных Боспорскому царству, в полной мере проявилось исключительное внимание ученого к деталям, комплексный подход к изучению явлений — удачное сочетание археологического, исторического и искусствоведческого аспектов исследования, что возносило частный факт в разряд исторических. Это касается анализа краснофигурной леканы и краснофигурной пелики из Керчи с детальным разбором сюжета их росписи на фоне сравнения их с подобными или аналогичными сценами на античных изделиях. Такой же скрупулезный подход демонстрирует исследование находок из склепа «на Глинище» из Керчи. Важным представляется мнение Э.Р. Штерна, что ученый не должен ограничиваться регистрацией, но и ставить вопрос, нельзя ли из исследуемого предмета извлечь исторические выводы.

О.Н. Kuzmyshchev

BOSPORAN RESEARCH BY E.R. von STERN

Scientific developments by Ernest Romanovych von Stern in history and culture of the Bosporan Kingdom are discussed. He is a vivid example of a scholar in history of archaeology with whose name not only the discovery and study of new sites and phenomena in antiquity are related. He also presented the new ideas and new approaches to the comprehension and interpretation the archaeological sources.

Certain aspects of history and culture of the Bosporan Kingdom which attracted attention of E.R. Stern are given heed to here. Namely, studying ceramics from Theodosia he was first who understood the meaning of this bulk material for the study of «remote epochs».

In other works by E.R. Stern devoted to the Bosporan Kingdom his exclusive attention to the details and comprehensive approach to phenomena's research were evidenced in full measure. This good combination of archaeological, historical and art history aspects of research raised the particular facts to the historical category. It concerns the analysis of red-figured lekans and pelike from Kerch with a detailed examination of paintings subject at the background of their comparison with similar and analogous scenes on Ancient Greek products. The study of the finds from the crypt «at Hlynyshe» in Kerch presents a similarly accurate approach. Important appears to be E.R. Stern's opinion that a scholar should not be restricted to recording, but should raise a question whether he can withdraw historic conclusions from the object under the study.